

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनातून लोकशाही पुढील आव्हाने

डॉ. माया बापूराव मसराम

शरदराव पवार आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज,

गडचांदूर, ता. कोरपना, जिल्हा चंद्रपूर

मोबा. नं. 7744999935

ई-मेल-mayagondane1972@gmail.com

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरनी लोकशाहीची जी परिस्थिती सांगितली ती तत्कालीन समाजासाठीच नव्हे तर आजच्या समाजासाठीही आरसा ठरू शकते. या आरशात आपण आपल्या आजच्या लोकशाहीतील गडबड पाहिली पाहिजे आणि आपण काय निराकरण करण्याचा प्रयत्न करू शकतो आणि कोठून सुरुवात करू शकतो याचा विचार केला पाहिजे. शेवटी इथे एक गोष्ट लक्षात आणून देणे आवश्यक आहे की लोक बाबासाहेबांकडे फक्त कायदा आणि राज्यघटनेचे अभियंता म्हणून पाहतात. त्यांचे नैतिक आवाहन आणि सार्वजनिक विवेक जागृत करण्याचे प्रयत्न ते विसरतात. त्यांना त्याचा सदसद्विवेक सुद्धा आठवत नाही. लोकशाही हे राजकीय यंत्र नाही, असे ते म्हणायचे. ही लोकशाही समाजावर अवलंबून आहे. लोकशाहीने चांगल्या समाजाची निर्मिती झाली नाही तर ही व्यवस्था चालणार नाही. महात्मा गांधीसारखा नैतिकदृष्ट्या खंबीर नायक आणि समतेचा नेता आणि बाबासाहेबांसारखा घटनातज्ज्ञ यांच्यात जी दुरवस्था होती, त्याला आजही हवा दिली जात आहे, हे या देशाचे दुर्दैव आहे. बाबासाहेबांचे संविधान आणि गांधीजींचे नैतिक आवाहन यांची सांगड घालून भारतीय समाज चालला असता तर लोकशाहीची ही दुर्दशा झाली नसती, जी आज होत आहे.

पारिभाषिक शब्द : रक्तपात, क्रांतिकारक, समाज, हिंसा, दरोडे, न्याय, निष्पक्षतेने, नोकरशाही, माणूस

प्रस्तावना

जगभरातील लोकशाही देशांबरोबरच भारतातही लोकशाहीच्या भवितव्याबद्दल चिंता वाढत आहे. लोकांचा असा विश्वास आहे की, लोकशाही फक्त नावापुरतीच राहिली आहे तर काहींच्या मते ती हळूहळू नष्ट होत आहे. अशा परिस्थितीत आपल्या संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकशाहीच्या कार्यासाठी कोणत्या अत्यावश्यक अटी घातल्या होत्या आणि त्या अटी आपण अंमलात आणू शकतो का हे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

या संदर्भात पूना इथे 22 डिसेंबर 1952 रोजी आयोजित केलेले बाबासाहेबांचे व्याख्यान अतिशय महत्त्वाचे आहे, जे त्यांनी लोकशाहीच्या यशस्वी कार्यासाठी दिले होते. भारतातील अनेक लोक लोकशाहीबद्दल बोलतात, जणू काही ती पूर्वीपासूनच प्रस्थापित झाली आहे किंवा वर्षानुवर्षे येथे आहे, अशा वृत्तीवर त्यांनी प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले होते. त्यांनी ब्रिटीश राज्यघटनेवर केंद्रीत वॉल्टर बगेहत यांची व्याख्या उद्धृत केली आणि त्यांच्या मते 'लोकशाही ही एक अशी व्यवस्था आहे जी वादविवाद आणि चर्चेतून चालते'. त्यानंतर त्यांनी अमेरिकेचे अध्यक्ष अब्राहम लिंकन यांनी दक्षिणेकडील राज्यांच्या विजयानंतर गेटिसबर्ग येथे दिलेल्या भाषणाचा संदर्भ दिला, ज्यामध्ये त्यांनी लोकशाहीची त्यांची प्रसिद्ध व्याख्या दिली आहे, त्यानुसार 'लोकशाही म्हणजे लोकांकडून, लोकांकरीता आणि लोकांसाठी सरकार असते त्याला लोकशाही म्हणतात. यानंतर बाबासाहेब लोकशाहीची व्याख्या देतात. त्यांच्या मते, "लोकशाही हे शासनाचे स्वरूप आणि पद्धत आहे जिथे लोकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात रक्तपात न करता क्रांतिकारक बदल घडवून आणले जाऊ शकतात." लोकशाही कशी चालेल, हे जाणून घेण्यासाठी इतिहासात ती कधी आणि का अपयशी ठरते, हे पाहावे लागेल. लोकशाहीच्या कार्यक्षम कारभारासाठी त्यांनी नमूद केलेल्या चार अत्यावश्यक अटी पुढीलप्रमाणे आहेत.

समानता :

समानतेचा अर्थ समाजात कोणत्याही प्रकारची असमानता नसणे भेदभाव नसणे म्हणजेच समाजात कोणत्याही प्रकारचा दमनकारी वर्ग नाही जो वर्ग कमजोर वर्गावर अन्याय अत्याचार करेल. तसेच त्यांच्याकडे कोणतेही असे विशेष अधिकार नसावे की जे कमजोर वर्गावर अन्याय अत्याचार करू शकेल. कारण असे वर्ग अस्तित्वात असतील तर समाजात हिंसा दरोडे निर्माण होऊ शकतात आणि हे वर्ग लोकशाहीला घातक ठरतात. तसेच लोकशाहीला विचार अश्या दमनकारी वर्गात निर्माण होतो. भारतातील

लोकशाहीच्या भविष्याबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 20 मे 1956 ला एक लेख लिहिला आणि त्या लेखात लिहितात की जाती व्यवस्था आणि वर्ग व्यवस्था टिकवून ठेवण्याकरिता राजकीय पार्टी आणि शासन यावर कठीण शब्दात प्रहार केला. ते विचारतात की जातीव्यवस्थेला शिक्षणाच्या माध्यमातून समाप्त केल्या जाऊ शकतो का? त्यांच्या असे मत होते की शिक्षण कनिष्ठ वर्गातील जातींमध्ये विद्रोह निर्माण करण्याची ताकद निर्माण करते परंतु शिक्षण अशा वर्गाला दिल्या जातो जो वर्ग जातिव्यवस्था टिकवून ठेवण्याकरिता नेहमी प्रयत्न करतो. म्हणून जातिव्यवस्था नष्ट होत नाही. त्यामुळेच शिक्षण अशा कनिष्ठ वर्गाला दिले पाहिजे ज्यांचे हित जातिव्यवस्था तोडण्यामध्ये आहे त्याचबरोबर ज्यांनी लोकशाहीमध्ये स्वतंत्रता समता बंधुत्व आणि मैत्री या मूल्यांना महत्त्व दिल्या जाते त्याच बरोबर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे असे मत होते की स्वतंत्रता आणि समता या दोन्ही गोष्टींचा आधार मैत्री यामध्ये आहे आणि हे शब्द भारतात बुद्ध्यांनी निर्माण केलेले आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर समतेच्या तत्त्वाला वैचारिक आणि व्यावहारिकदृष्ट्या महत्त्व देत असत. सर्व माणसे समान जन्माला येत नाहीत हे त्यांनी मान्य केले पण सर्व मानवांना असमान वागणूक द्यायला हवी का असा प्रश्न त्यांनी केला. कारण ते जन्माणे असमान आहेत. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्पष्ट केले की, वैयक्तिक प्रयत्नांला भिन्न किंवा असमान मानले जाऊ शकतात परंतु लोकांना त्यांची वैयक्तिक प्रतिभा आणि सामर्थ्य प्रदर्शित करण्याची संधी दिली पाहिजे. जेणेकरून ते स्वतःला प्रगतीशील बनवून समाजासाठी काहीतरी योगदान देऊ शकतील. लोकांना असमान वागणूक दिली तर त्यांची अवस्था अकल्पनीय होईल. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, माणसाचा जन्म, संपत्ती, शिक्षण, कुटुंब, नाव आणि व्यावसायिक संबंध याला आधार मानले तर, ते लोक मानवजातीत प्रथम येतील. त्यांनाच संधी मिळेल. मात्र गुणवत्तेवर नव्हे तर विशेष प्रतिष्ठेवर आधारित ती कृत्रिम निवड असेल. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीने निवड ही नेहमीच गुणवत्तेच्या आधारावर व्हायला हवी. अन्यथा सामाजिक लोकशाही आणि मानवतावादावर घोर अन्याय होईल. जे लोक सुविधाशिवाय पुढे जाऊ शकत नाहीत, त्यांना आवश्यक सुविधा दिल्या पाहिजेत. असे काम न्याय आणि निष्पक्षतेने केले पाहिजे. तर ते छान होईल. बाबासाहेबांच्या मते, एखाद्या समाजाला आपल्या सदस्यांना प्रगतीशील, परिपूर्ण आणि जबाबदार बनवायचे असेल, तर ते समानतेचा आधार मानूनच शक्य होऊ शकते. सर्व लोक समान आहेत म्हणून नाही, परंतु त्यांना न्याय्यपणे विभागणे अशक्य आहे म्हणून. त्यांनी संधीच्या एकतेवर भर दिला नाही, तर प्राधान्यांच्या समानतेला न्याय्य स्थान दिले. लोकशाहीत समानता खूप महत्त्वाची आहे.

विरोधी पक्ष :

लोकशाहीसाठी विरोधी पक्ष किती महत्त्वाचा आहे हे सांगताना बाबासाहेब लिहितात की, लोकशाहीत सत्ताधारी वर्गाला मनमानी कारभार करता येत नाही म्हणून सत्ताधारी वर्गाला वटणीवर आणण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. ते काम सर्वप्रथम जनतेने केले आहे, ज्यांच्यापर्यंत सत्ताधारी पक्ष आणि त्यांचे नेते त्यांच्या कामांचा तपशील दर पाच वर्षांनी पोहोचवतात आणि त्यावर हो किंवा नाही असा शिक्का मारतात. पण या पाच वर्षांत सरकारच्या निर्णयांवर तात्काळ अंकुश लावण्याचे काम विरोधक करतात. त्यामुळे विरोधी पक्षनेत्यालाही सरकारकडून मानधन देऊन सन्माननीय दर्जा दिला जातो.

कायदा आणि प्रशासनासमोर समानता :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की कायद्यापुढे समानता महत्त्वाची आहे पण त्याहूनही महत्त्वाची म्हणजे प्रशासकीय कामामध्ये समानता असणे. ते उदाहरण देत सांगतात की समजा जिल्हा दंडाधिकारी म्हणाले की मी अशा व्यक्तीवर कारवाई करणार नाही कारण तो अशा पक्षाशी संबंधित आहे जो सत्येवर आहे. अमेरिकेच्या स्पॉइल्स सिस्टमची आठवण करून देणारी ही पक्षपाती परिस्थिती आहे. तिथे जो पक्ष सत्तेवर आला तो आपल्या पद्धतीने प्रशासन निवडायचा आणि पक्षपातीपणाने वागायचा. त्या तुलनेत ब्रिटीश नोकरशाहीची तटस्थ आणि स्थिर व्यवस्था चांगली मानली जाते. त्यामुळेच अमेरिकेने हळूहळू या व्यवस्थेत सुधारणा करून नोकरशाहीचा एक भाग कायमस्वरूपी केला. भारतातील नोकरशाहीचे कायम स्वरूप असूनही आज तिचे स्वरूप अमेरिकेच्या गुप्तहेर यंत्रणेच्या धर्तीवर चालले आहे आणि त्यामुळेच सर्व प्रकारचे पक्षपात आणि भेदभाव फोफावत आहे.

घटनात्मक नैतिकता:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते की, संविधानाबाबत अनेक लोक खूप उत्साही आहेत पण मी नाही. कारण संविधान नीट लोकांचे जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टिकोनातून योग्य काम करत नसेल तर ते मी स्वतः नाकारेन आणि त्याचा मसुदा पुन्हा तयार करणाऱ्यांमध्ये मला त्यात सामील व्हायला आवडेल, असे ते म्हणाले. कारण संविधान हा फक्त एक सांगाडा आहे. त्याच्यातील रक्त आणि मांस घटनात्मक नैतिकतेतून आलेली आहे. त्यांनी याबाबतीत इंग्लंडच्या परंपरांचा संदर्भ देऊन अमेरिकेच्या

संदर्भात अमेरिकेचे पहिले राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज वॉशिंग्टन यांचा उल्लेख केला आहे. ते म्हणतात की वॉशिंग्टन अमेरिकन लोकांसाठी देव होता. मात्र त्यांनी पुन्हा एकदा अध्यक्षपदाची निवडणूक लढवण्यास नकार दिला. जरी ते हवे तोपर्यंत अमेरिकेचे अध्यक्ष राहू शकत होते. लोकांनी याचे कारण विचारले असता ते म्हणाले, "भाड्या प्रिय देशबांधवांनो, आम्ही हे संविधान का बनवले हे तुम्ही विसरत आहात. आम्हाला वंशपरंपरागत राजेशाही नको म्हणून आम्ही हे संविधान बनवले. म्हणूनच आपण कोणताही वंशपरंपरागत शासक किंवा हुकूमशहा स्वीकारू शकत नाही. इंग्लंडची व्यवस्था नाकारून तुम्ही आम्हाला पुन्हा पुन्हा राष्ट्रपती बनवले तर घटनात्मक आदर्शांचे काय होईल.

बहुसंख्याकांनी अल्पसंख्याकांवर दहशत माजवू नये :

या सोबतच डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर पुढे आणखी एका गोष्टीवर जोर दिला तो म्हणजे अल्पसंख्याकांवर कोणत्याही प्रकारची बहुसंख्याकांची दहशत माजवू नये. त्यांच्यावर विविध प्रकारचे बंधन आणू नये. येथे त्यांनी भारतात चालू असलेल्या त्रुटींचा संदर्भ दिला आहे जेथे सभागृहातील कामकाज तहकूब करण्याचे प्रस्ताव वारंवार फेटाळले जातात. या संदर्भात त्यांनी मुंबई विधानसभेतील त्यांच्या अनुभवांचा संदर्भ दिला आहे जिथे सभापती मावळंकर यांची वागणूक लोकशाहीवादी नव्हती कारण ते मंत्र्यांच्या दबावापुढे झुकले होते.

नैतिक व्यवस्था:

लोकशाहीसाठी समाजात नैतिक व्यवस्था असणे देखील आवश्यक आहे. जरी बहुतेक राजकीय शास्त्रज्ञ त्याचा उल्लेख करत नाहीत. पण हॅराल्ड लास्की हा अपवाद आहे. लास्की म्हणतात की लोकशाहीत नैतिक व्यवस्था गृहीत धरली जाते. म्हणजेच लोकशाहीत नैतिक व्यवस्था असली पाहिजे. नैतिक व्यवस्था नसेल तर लोकशाहीचे विघटन होईल, असे लास्की म्हणतात. जसे आपल्या देशात होत आहे (बाबासाहेबांनी १९५२ मध्येच लोकशाहीचे तुकडे झाल्याचे सांगितले होते).

सार्वजनिक विवेक :- बाबासाहेबांच्या दृष्टीने लोकशाहीची शेवटची आणि महत्त्वाची गरज म्हणजे सार्वजनिक विवेक. सार्वजनिक विवेक न्याय आणि अन्याय यातील फरक स्पष्ट करतो आणि लोकांमध्ये अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याची भावना जागृत करतो आणि त्यांना न्याय करण्यास प्रेरित करतो. त्याला अन्यायाचा राग येतो आणि न्यायाने तो प्रसन्न होतो. या संदर्भात त्यांनी ज्युवर होणारे अत्याचार आणि त्यानंतर दक्षिण आफ्रिकन समाजातील अनुसूचित वर्गावरील अत्याचारांचा उल्लेख केला आहे. इंग्लंडमधील ख्रिश्चनांनी ज्युवर होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठवला नाही, याची खंत त्यांनी व्यक्त केली. तिथे फक्त महाराजांनी ज्यूना मदत केली.

धर्मनिरपेक्ष लोकशाही

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते - "स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता शिकवणाऱ्या धर्मावर माझा विश्वास आहे आणि जर आपल्याला एकसंध आधुनिक भारत हवा असेल तर सर्व धर्मांच्या धर्मग्रंथांचे वर्चस्व संपुष्टात आले पाहिजे." धर्म हा व्यक्तीसाठी असतो, व्यक्ती धर्मासाठी नाही. प्रत्येक व्यक्तीला मतदानाचा अधिकार देण्याचा पुरस्कार करणाऱ्या डॉ. आंबेडकरांच्या लोकशाही तत्त्वांच्या आधारे समाजातील दुर्बल घटक सत्तेच्या केंद्रस्थानी पोहोचेल, असा विचार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केला. आज बहुसंख्य लोक त्यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन लोकशाही मूल्यांवर आधारित खडतर जीवन संघर्ष करून हुकूमशाही शक्तींना नाकारून लोकशाहीची प्रक्रिया पुढे नेत आहेत. लोकशाही विचारांच्या दिशेने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की, "माणूस नश्वर आहे आणि विचारही. प्रत्येक विचाराचा प्रचार-प्रसाराची गरज आहे, जसे रोपाला पाणी न दिल्यास सुकते आणि मरते." डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीच्या विकासातील अतुलनीय योगदान कधीही विसरता येणार नाही.

स्वातंत्र्य

मुक्त प्रवास जीवन आणि मालमत्ता स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की, सर्व लोकांना मोफत प्रवास आणि फिरण्याची सोय असावी. त्याच वेळी, त्यांनी खाजगी मालमत्तेच्या अधिकाराचे समर्थन केले. जेव्हा माणसाला खाजगी मालमत्ता ठेवण्याचा आणि वापरण्याचा अधिकार असेल तेव्हाच जीवन आणि आरोग्याची सुरक्षितता चांगल्या प्रकारे शक्य होईल. त्यांच्या मते, व्यक्तींच्या अधिकारांचा प्रभावी आणि कार्यक्षमतेने वापर केल्यास स्वातंत्र्याचा हक्क निश्चितच फायदेशीर ठरेल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या समाजात राजकीय स्वातंत्र्य पक्षांची स्थापना, निवडणूक लढवणे, मताधिकार वापरणे, संघटित होणे, प्रसिद्धी आणि अभिव्यक्ती इत्यादींचे जोरदार समर्थन केले. आदर्श समाजासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धार्मिक स्वातंत्र्य आवश्यक मानले होते, त्यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीला धर्माचे पालन व प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. धार्मिक संस्था

स्थापन करण्याचा अधिकारही सर्व नागरिकांना असला पाहिजे. धर्माच्या आधारावर कोणत्याही व्यक्ती किंवा समुदायामध्ये भेदभाव करू नये. राजकीयदृष्ट्या त्यांनी राज्याच्या धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाचे समर्थन केले. यावरून हे स्पष्ट होते की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्यक्ती समाज आणि राष्ट्राच्या उत्कर्षासाठी, संघटना आणि सामर्थ्यासाठी सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्यांच्या बाजूने होते. लोकशाहीत स्वातंत्र्य असणं खूप गरजेचं आहे

प्रमुख सूचना

1) लोकशाही प्रभावी होण्यासाठी पुढील सूचना देता येतील. 2) लोकांमध्ये शिक्षणाचा स्तर वाढला पाहिजे 3) गरिबी हटवली पाहिजे 4) लोकांना मतदानासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे 5) हुशार शिक्षित लोकांना नेतृत्वाची भूमिका दिली पाहिजे 6) जातीयवाद नाहीसा झाला पाहिजे 7) निष्पक्ष आणि जबाबदारीची भूमिका माध्यमांनी पार पाडली पाहिजे 8) लोकशाहीत जबाबदार विरोधी पक्ष असणे अत्यंत गरजेचे आहे, त्याकरिता विधायक विरोधी पक्ष असला पाहिजे. 9) लोकशाहीत निवडून आलेले सदस्य म्हणजे लोकप्रतिनिधींच्या कामावर लक्ष ठेवणारी यंत्रणाही असावी.

निष्कर्ष

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकशाहीवर अपार निष्ठा होती. जगात लोकशाहीपेक्षा चांगली शासन व्यवस्था असूच शकत नाही, असे त्यांचे मत होते. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पूर्ण विकास लोकशाहीतच होऊ शकतो. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजकारणात लोकशाहीचा जीवनपद्धती म्हणून स्वीकार करण्यावर भर दिला आहे. त्यांनी लोकशाहीच्या गरजांवर पूर्ण निष्ठेने आणि विश्वासाने भर दिला. जेणेकरून राजकारणाचा उपयोग न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि शोषण विरहित समाज निर्माण करण्यासाठी करता येईल.

संदर्भ

- 1) डॉ. फडके, भालचंद्र - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही विषयक चिंतन- प्रचार प्रकाशन नागपूर 1997
- 2) गायकवाड सुधाकर शी. - डॉ आंबेडकर यांची समाज रचनेची सांस्कृतिक मांडणी-, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ मधील लेख - प्रकाशन म.रा. हा. आणि सांस्कृतिक मंडळ मुंबई- 1
- 3) डॉ. तेलतुंबडे आनंद - सामाजिक न्याय आणि जागतिकीकरण प्रकाशन लोकवाङ्मय गृह मुंबई 2010
- 4) प्रा.चितणी म.भी., संपा. प्रा. निंबाळकर वामन- सामाजिक न्याय आणि जागतिकीकरण- प्रबोधन प्रकाशन नागपूर 2006